

הרב יעקב אריאל

הערמות ראויות ושאינן ראויות

בכל מערכת משפטית יש אפשרות לנצל פורמלית סעיפים בחוק ולעקוף באמצעותם את החוק, אך כאשר ההערמה פוגעת ברוח החוק, היא נחשבת לתחבולה פסולה. הנורמות המוסריות של ההלכה גבוהות יותר. מצוות יש לקיים לשם שמיים. לכן הערמה שמטרתה לפרוק עול - פסולה, והמערים נקרא 'נבל ברשות התורה'. רוח החוק היא חלק מהחוק. ההערמה מותרת רק אם היא נעשית לשם ערך נעלה.

א. 'שמיטת כספים'

מצוות הלוואה נחשבת למעלה הגדולה ביותר במעלות הצדקה. עולם חסד ייבנה. היא אינה משפילה את הנזקק; אדרבה, היא מאפשרת לו להשתקם ולחיות בכבוד. זהו הערך הנעלה שעמד לפני הלל כשתיקן את תקנת הפרוזבול, כאשר ראה שאנשים נמנעים מלקיים את מצוות הלוואה. וכאן הבן שואל: וכי התורה, כשציוותה על השמטת כספים, לא ידעה שאנשים עלולים להימנע מלהלוות? כיצד יכול היה הלל לבטל מצווה מפורשת בתורה?¹ האמת היא שמצוות השמיטה לא הפקיעה לגמרי את הלוואות כאילו לא היו. התורה לא התכוונה במצווה זו לפטור תעשיין או סוחר, הנוטל הלוואות לשם הרחבת עסקיו, ממצוות פריעת חוב. לא ייתכן שהוא יתעשר וירושש את המלווה. גם אחרי שמיטת הכספים החוב נותר בעינו, ועל הלווה לפורעו. אלא שאסור למלווה לתבוע ולנגוש אותו. ראוי הוא שהלווה מיוזמתו האישית יציע למלווה לפרוע את החוב.² על המלווה לומר לו 'אף על פי כן, ואם הלווה יכול - עליו לפרוע את החוב. רק לווה אביון שאינו מסוגל לפרוע את החוב פטור מלפורעו (המילה 'אביון' חוזרת בפרשת שמיטת כספים פ' ראה, דברים טו, א-יא, שש פעמים!).

זהו המצב האידיאלי. ואולם בחיים הריאליים היו לא מעט לוויים עשירים שניצלו את החוק ולא פרעו את חובם. במקרים כאלו אפשרה התורה דרך עוקפת, בחינת 'עם עיקש תתעקש', על ידי מסירת החוב לבית דין. בית הדין כגוף ציבורי מופקד על עשיית הצדק. 'צדק צדק תרדוף'. הוא אינו רשאי להעלים עין מלווה עשיר שיכול לפרוע את חובו. בית דין, בהיותו גוף ציבורי אובייקטיבי, רשאי ואף חייב לגבות את החוב. רק את הלווה הפרטי, האינטרסנטי, אשרה התורה לנגוש. הפסוק 'את אחיך תשמט ידך' נאמר בלשון יחיד - ידך תשמט, ולא המוסר שטרותיו לבית דין.³ כשרבו החובות המסחריים לא יכול היה בית הדין לעמוד בעומס ולברר בנוגע לכל חוב

1. אכן, כבר התלמוד שואל זאת, ראה גטין לו ע"א ותוספות ד"ה מי איכא.
2. שביעית פ"י מ"ט.
3. ספרי פ' ראה פיס' ק"ג.

אם הוא בר גבייה. המלווים נמנעו מלהלוות. לכן תיקן הלל תקנה שבאמצעותה פישט את ההליכים. הוא השתמש במסגרת בית הדין, שמקורה בתורה, בצורה פורמלית בלבד. במקום למסור את החובות עצמם לבית הדין המוסמך, יצהיר כל לווה בפני שלושה אנשים המהווים בית דין שהוא מוסר להם את החובות, ובית הדין ימנה אותו כשליח בית הדין לגבות את חובותיו בעצמו. אומנם יש כאן הערמה, אך היא נועדה לקיום שני ערכים: מצוות הלוואה, שהיא הגדולה שבצדקות, ומצוות פריעת חוב למי שיכול לפרוע. הלל לא התכוון בהערמה זו לעקור חלילה את כל המצווה של השמטת כספים ממקומה. ללווה אביון המצווה במקומה עומדת.⁴ אומנם היו שטעו והשתמשו בפרוזבול לנגוש גם אביונים. לכן בא ה'בן איש חי'⁵ והנהיג שאחרי כתיבת הפרוזבול תינתן הלוואה לאביונים שעליה לא יחול הפרוזבול, והיא תישמט. הנה כי כן דוגמה להבחנה בין הערמה רצויה להערמה פסולה.

ב. 'היתר עיסקא'

גם 'היתר עיסקא' בנוי בדומה לפרוזבול.⁶ הגדולה שבמעלות הצדקה היא שותפות בין בעל הון לבעל און, כששניהם מתחלקים ברווחים. זו אינה ריבית כלל; אדרבה, זו עסקה כשרה למהדרין ואף מצווה, בתנאי שהם מתחלקים בדומה גם בהפסדים. בשונה מהעסקה עצמה, 'היתר העיסקא' בנוי על הערמה מסוימת, לפיה מתח הרווחים נמוך יותר והוא קבוע. באשר להפסדים הוצגו מכשולים טכניים שאינם מאפשרים לבעל האון לשתף את בעל ההון בהם. מטרת ההערמה היא קיום מצוות הלוואה ושותפות שתאפשר פרנסה לכולם. 'היתר העיסקא' - כשמו כן הוא, הוא מיועד לעסקים בלבד, לעיסוקים נושאי רווחים. הוא לא נועד למטרות צרכניות שאינן נושאות רווחים. כל מי שנזקק להלוואה או למשיכת יתר, למטרה לא עסקית, חייב להתייעץ עם רב. לצערנו רבים בציבור אינם מודעים לכך, ונדמה להם ש'היתר העיסקא' הפקיע חלילה את איסור הריבית מהתורה. ישתקע הדבר ולא ייאמר. כשם ששואלים רב על ספק מאכל אם הוא כשר, כך יש לשאול רב על שימוש ב'היתר עיסקא'.

ג. 'היתר המכירה'

מהלך דומה מתקיים גם בשמיטת הקרקעות. לפני כאלפיים שנים הורחקו מעל אדמתנו, ומצוות השמיטה לא יכלה להתקיים בארץ. עם התחדשות ההתיישבות החקלאית בארץ לפני מאה וארבעים שנה התעוררה שאלת השמיטה. היישוב היה צעיר וחסר ניסיון, חשוף לפגעי טבע ואדם ולשלטון עוין. היה חשש רציני שההתיישבות תתמוטט חלילה, מטה לחמם של המתישבים יישר, והם יגיעו עד

4. ר' עוד באריכות 'עקרונות הפרוזבול', באהלי שדה, עמ' 199-201.
5. בן איש חי, שנה א' פ' כי תבוא.
6. ר' חכמת אדם, שער משפטי צדק כלל קמג.

חרפת רעב רח"ל. ר' יצחק אלחנן יחד עם הרב מוהליבר והרב קלפפיש הסכימו למכור את הקרקעות לגוי ובכך להפקיע את קדושתן (לדעות מסוימות הסבורות כן).⁷ עם זאת הם דרשו שהמלאכות האסורות במפורש בתורה, כגון זריעה וזמירה, תיעשינה על ידי נוכרים.⁸ אכן, יש בהיתר זה הערמה, אולם מטרותיה הן שימור הערך של קיום מצוות יישוב הארץ וחיזוק החקלאות היהודית, מה גם שהמגמה הכללית היא קיום המצוות התלויות בארץ, ולאחר התבססות עם ישראל בארץ - גם שמירת השמיטה כהלכה.

אומנם התנאים בארץ השתנו מאז מאוד, אך בעיית המשך קיומה של התיישבות יהודית בארץ נותרה בעינה. ההתיישבות החקלאית נמצאת בעיקר בקפריסיה וסובלת מאוד מטרור בכלל ומטרור חקלאי בפרט. יש מאבק יום-יומי נגד ניסיונות של השתלטות נוכרית על האדמה. התחרות קשה, המים יקרים, אין ידיים עובדות ויש צורך בעובדים זרים שעלותם אינה זולה. חלק מהתוצרת החקלאית מבוסס על יצוא שלא ניתן להפסיקו לשנה. הדור הצעיר לא נמשך למקצוע זה בגלל קשייו הפיזיים, הכלכליים והביטחוניים. כדי להבטיח את המשך קיומה של ההתיישבות ברחבי הארץ יש הכרח, כרגע לפחות, לעבד חלק מהאדמות גם בשנת השמיטה.

(בפירות ובירקות שנזרעו בשישית ניתן לקיים שמיטה על ידי 'אוצר בית דין' [גם בו יש הערמה מסוימת, אם כי מוסכמת יותר על דעת הפוסקים וקרובה יותר לרוח המצווה]), אך באשר לזריעת ירקות בהמשך השנה ובפירות ליצוא [לאוסרים אותן] אין פתרון מעשי כרגע, אלא באמצעות 'היתר המכירה').

כאמור 'היתר המכירה' נועד לקיום ההתיישבות ולביסוס החקלאות היהודית, אך דא עקא, חלק גדול מהתוצרת הנמכרת בחנויות המוכרות היתר מכירה היא נוכרית ממש, והרוכש אותה מחזק את ידי הנוכרים וגורם להרחבת שטחי הגידול שלהם בארץ ישראל. לכן על הצרכן העירוני שקונה תוצרת מ'היתר המכירה' לבדוק שהיא אכן תוצרת של יהודים, ולא תוצרת נוכרית שהיא חלק גדול מן הנמכר בחנויות 'היתר המכירה'. הקונה הכול ללא הבחנה מסלף את כל הרעיון של 'היתר המכירה'. הוא גורם להוצאת לעז על גדולי הפוסקים שכביכול הערימו על ההלכה רק כדי להקל עליו למלא את כרסו, בזמן שכל כוונתם הייתה לשם הערך של מצוות 'יישוב הארץ' וחיזוק החקלאות היהודית.

אומנם מצוות 'יישוב הארץ' נוהגת כל השנים, ועלינו להעדיף תוצרת יהודית תמיד, לא רק בשנת השמיטה. ואכן ראוי לתקן את הדבר, אך לפחות בשנת 'שבת הארץ', שבה עלינו לשמור על ערכיה הייחודיים, מחובתנו להקפיד על תוצרת ישראלית, שרק בה ניתן לזכור ששביעית היום. לכן גם אוכלי היתר המכירה, מן הראוי שלפחות ישמרו על קדושת שביעית.⁹ 'היתר המכירה' לא הותר אלא לשם קיום ההתיישבות, לכן לפחות השנה עלינו להיות שותפים למצוות 'יישוב הארץ' ולהעדיף תוצרת ישראלית שניתן לזכור בה ששנת שמיטה השנה. ומשנה זו ניקח השראה גם לשנים הבאות לחזק את יישוב הארץ.

7. ס' התרומה הל' ארץ ישראל; שו"ת אבקת רוכל, מס' כב ואילך.

8. משפט כהן ס' עא.

9. ר' קטיף שביעית (תשס"ז) כד, ז, עמ' 142 והערה 31.